

İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİ TARİHİNİN FIKHÎ KAYNAKLARI*

Gülizar ARTUÇ**

ORCID: 0000-0002-0666-6618

ÖZ

İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları olarak incelenmesi gereken eserler genel ve özel olmak üzere ikili bir tasnifle ele alınmaktadır. Sabri Orman tarafından “*Kur’an-ı Kerim - Hadis Mecmuaları ve Şerhleri - Tefsir, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Kelâm, Tasavvuf ve Edebiyat Literatürleri - Felsefe - Tarih ve Coğrafya*” şeklinde sıralanan bu genel kaynaklar arasında *Fıkıh* ve *Fıkıh Usûlü* eserlerinin de yer aldığı görülmektedir. İslâm iktisat düşüncesinin özel kaynakları, “harâc, emvâl, kesb, hisbe” türü eserler ile daha özeldir muhtelif bazı konulara hasredilmiş literatürden oluşmaktadır. Fıkıh literatüründeki bu tür eserlerin tespit edilerek ortaya konulması hem batılı iktisat tarihçilerinin iddia ettiği ‘büyük boşluk’ tezinin geçersiz olduğuna dikkat çekilmesi hem de günümüz iktisat düşüncesinin gelişimine katkı sunmak açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada hem genel kaynaklar hem de özel kaynaklardan sayılabilecek bazı fikhî kaynakların genel çerçevesi belli başlı bazı örnek eserlerle -mütevazi bir başlangıç olması düşüncesiyle- çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, İslâm İktisatı, İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi, Harâc, Emvâl, Kesb, Hisbe.*

THE FİQH RESOURCES OF THE HİSTORY OF İSLAMİC ECONOMIC THOUGHT

ABSTRACT

The works which should be examined as sources of Islamic economic thought, are dealt with in a dual classification as general and private. Among the sources edited by Sabri Orman as “*The Qur’an - Summary of Hadiths and their commentary - Tafsir, Fiqh, Method of Fiqh, Kalam, Mysticism and the Liturgy of Ethics, Philosophy, History and Geography*” there are works of *Fiqh* and *Usûl al-Fiqh*. Specific sources of Islamic economic thought consist of works such as “*kharaj, amval, kasb, hisba*” and more specifically, literature devoted to various topics. Identifying such works in the *fiqh* literature is very important in terms of noting that the ‘big gap’ thesis claimed by western economics historians is invalid and contributing to the development of today’s economic thought. In this study, the general framework of some *fiqh* sources, which can be counted from both general sources and private sources, has been tried to be drawn with some major sample works.

Keywords: *Islamic Law, Fiqh, Usûl al-Fiqh, Islamic Economics, History of Islamic Economics Thought, Kharaj, Amval, Kasb, Hisba.*

---

* Bu çalışma “*İslam İktisat Düşüncesinin Fikhî Kaynakları ve Bir Örnek Olarak İmam Şâfi’nin el-Üm Adh Eseri*” başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir.

** Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi, glzrm16@gmail.com

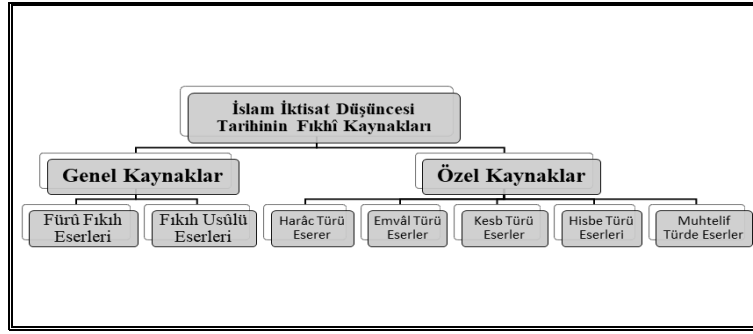
1. Giriş

Ana akım iktisada dair düşünce tarihi çalışmalarına bakıldığında tekrar edile gelen bir “büyük boşluk/kayıp halka” iddiası ile karşılaşmaktadır. Aslında Joseph Spengler, Louis Baeck ve Karl Pribram gibi Batılı bilim adamları tarafından da bu iddianın eleştirildiği görülmektedir (Bkz. Hosseini, 2015, s. 137). Dolayısıyla batılı iktisat düşünce tarihçilerinin Orta Çağ İslâm âlimlerinin katkılarını görmezden geldikleri yönündeki iddianın ötesine geçilmesi gerekmektedir. Artık İslâm iktisadının oyuna dâhil olmak için uğraşmaktan çıkıp, kendi özgünlüğünü kanıtlayarak yeni bir oyun kurucu olmaya çalışması gerekmektedir (Orman, 2014, ss. 53-56; Mayhudi, ss. 117-159). İslâm İktisat düşüncesi kaynaklarının gün yüzüne çıkarılması ve ardından günümüz iktisadî sorunlarına yönelik inandırıcı ve kalıcı çözümler bulunmasına odaklanılmalıdır. Zira Sezai Karakoç’un da belirttiği üzere tarihteki İslâm toplumlarının iktisadî yapıları hakkında İslâm düşüncesinin altın döneminde yazılmış olan klasik eserler günümüz literatürüne yeterince taşınmadığı için Müslüman iktisatçılar batılı iktisat teorilerini tekrar etmekten öteye gidememektedir. (Bkz. Karakoç, 2015, s. 7).

Bir düşüncenin kaynakları ortaya konulmak istendiğinde öncelikli olarak ilgili düşüncenin yazılı birikimine bakmak icap eder. İslâm iktisat düşüncesine katkı sunacak çok geniş bir yazılı mirasın olduğu bilinmektedir. İslâm iktisadının kaynaklarını herhangi bir tasnife tabi tutmadan ele alan çalışmalar söz konusudur (Bkz. Çapra, 1993; Eskicioğlu, 1999; Mevdudi, 2016; Tabakoğlu, 2013; Khan, 2017). Ancak belli bir sistematik içinde yapılacak bir tasnif faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sabri Orman ve birçok araştırmacının bu konuda tercih ettiği *İslâm İktisadının Genel Kaynakları* ve *İslâm İktisadının Özel Kaynakları* şeklindeki bir tasnif yerinde olacaktır (Orman, 2014, s. 250). Biz de bu çalışmamızda, Orman’ın “*Başlangıcından Osmanlı’ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları*” (Orman, 1999) başlığını taşıyan çalışmasında ortaya koymuş olduğu ve geliştirilmesi gerektiği vurgusuyla her bir alanın araştırmacılarına emanet bıraktığı bu kaynaklar dairesinde yer alan fıkıh ilmi eserlerini “*İslâm İktisat Düşüncesi Tarihinin Fıkıhî Kaynakları*” özelinde ortaya koymaya çalıştık.

İslâm iktisat düşüncesinin genel kaynağı olabilecek eserler, herhangi bir iktisadî meseleyi içinde barındıran ama iktisadî olmayan meseleleri de ele alan eserler olabilecektir (Orman, 2014, s. 253). Zira İslâm iktisadının bir bilim dalı olarak ortaya çıkması yakın zamanlara denk gelse de iktisat düşüncesine dair konuların ilgili kaynaklar arasında farklı yerlerde ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir. Orman, genel kaynakları “*Kur’an-ı Kerim, Hadis Mecmuaları ve Şerhleri, Tefsir Literatürü, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Literatürü, Kelâm Literatürü, Felsefe, Tasavvuf Literatürü, Edeb Literatürü, Tarih ve Coğrafya*” şeklinde sıralamaktadır (Orman, 2014, ss. 263-277; Khan, 2018, ss. 64-66). İslâm iktisat düşüncesinin özel kaynakları ise iktisadî konuları açık bir şekilde ele alan diğer klasik eserlerdir. Bu eserler, İslâm iktisat düşüncesi için müstakil sayılabilecek eserler olmaları açısından önem taşımaktadır. İslâm iktisat

düşüncesinin özel kaynakları “*harâc, emvâl, kesb, hisbe*” türü eserler ile daha özeldir muhtelif bazı konulara hasredilmiş literatürden oluşmaktadır (Orman, 2014, ss. 286-294; Karadâği, 2018, s. 64). Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Kurân-ı Kerim ve hadis kitaplarından hareketle hazırlanmış kapsamlı eserler ortaya konulmuştur (Hasannuzzaman, 2018; Gül, 2010). Ayrıca *kitabü'l-emval* ve *kitabü'l-harac* eserleri de oldukça yetkin uzmanlar tarafından araştırılarak iktisadî konuların tarihî seyri açısından değerlendirilmiştir (Kallek, 2015). Ancak fıkıh eserleri, bu alanda hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bu bağlamda fıkıh literatürünün iktisadî düşünce tarihi açısından değerlendirilmeyi beklediğini vurgulamamız gerekmektedir (Karadâği, 2018, ss.62-66). Bu çalışmada hem genel kaynaklar hem de özel kaynaklardan sayılabilecek bazı fikhî eserlerin genel çerçevesi, Tablo-1’de belirtildiği üzere, çizilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: İslâm İktisat Düşüncesinin Fikhî Kaynakları

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

2. İslâm İktisat Düşüncesinin Genel Fikhî Kaynakları

İktisadî konuları genel olarak ele alan bu kaynakların başında fıkıh alanında kaleme alınmış eserler gelmektedir. Bilindiği üzere fıkıh alanı *usûl* ve *fürû* şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fıkıh usûlü eserleri, İslâm iktisat sisteminin genel ilkeleri ve problemlerin çözümünde izlenecek yöntemlere dair metodolojik/nazari bilgiler içerirken *fürû* eserleri ise alış-veriş (buyû), selem, sarf, icâre, zekât, sadaka, nafaka, öşür, haraç vb. somut konulara dair ayrıntılı düzenlemeleri içermektedir. Bu yönüyle İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları arasında *fıkıh usûlü eserleri* ve *fürû fıkıh eserleri* ayrı ayrı ele alınmayı gerektirecek kadar önemli bilgiler sunmaktadır.

2.1. Fıkıh Usûlü ve İslâm Hukuk Felsefesine Dair Eserler

Fıkıh usûlü, dünyada ilk defa Müslümanlar tarafından geliştirilen bir “yöntembilim” olarak kabul edilmektedir (Köksal & Dönmez, 2012, s. 201). Bilindiği gibi bu bilim, fikhin kaynaklarını ve hüküm çıkarma yöntemlerini incelemektedir (Bilmen, 1976, ss. 38-43). Fıkıh usûlü, özel olarak iktisadî konuları ele alma gibi bir amacı olmasa da - bu konuları da içine alacak şekilde- naslarda geçen tüm hukukî düzenlemelerin doğru anlaşılması, yorumlanması, yeni olaylara uygulanması açısından sistematik ve

metodolojik ilkeler belirlemede olup somut problemlerin çözümü ile ilgili olarak İslâm iktisat düşüncesine yön verebilecektir. Bu yönüyle fıkıh usûlü literatürünün detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca ilgili eserlerin *makâsiduş şeri'a* bölümlerinde “tüketim teorisi, iktisadî haklar ve iktisat felsefesi”ne dair bulunan tespitlerin İslâm iktisat felsefesi açısından önemli veriler sunduğu görülmektedir (Orman, 2014, s. 269). Aynı durum *kavâid* türü eserler için de geçerlidir.

Örneğin kendinden sonraki birçok usûl eserlerine kaynaklık etmiş bir eser olan Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı eserinde, *istıslah* delilini açıkladığı bölümde maslahatlar hakkındaki düşünceleri dikkat çekicidir. Maslahatları geçerli olup olmaması açısından *muteber*, *mülga* ve *mürsel* olarak kısaca belirttikten sonra kuvvetlilik açısından *zarûriyyât*, *hâciyyât* ve *tahsîniyyât* şeklinde tasnif ederek iktisadî açıdan önem arz eden bazı meseleler üzerinde durmaktadır (Gazzâlî, 1702). Gazzâlî, bu bağlamda ek vergilerle ilgili soru sorulması üzerine, devletin vergi koyup koyamayacağı konusunu irdeler. Gazzâlî öncelikle devletin, ordunun ihtiyacına yetecek kadar mala sahip olması gerektiğini, buna sahip ise ek vergilerin konulmasının caiz olmadığını ifade eder. Ama devletin, ordunun ihtiyacına yetecek kadar malı olmayıp kamu mallarının da bu ihtiyacı karşılayamayacak durumda olması halinde, zenginlerden askerlerin ihtiyacını karşılayacak miktarda vergi almasının caiz olduğunu belirtir. Zira maddî ihtiyaçlarının karşılanmaması halinde ordunun dağılıp gideceği ve bunun da istila ve iç kargaşalara sebep vereceği için toplumun maslahatına aykırı olduğunu savunur. Gazzâlî iki zararla karşılaştığında büyük zararın giderilmesi için daha az zararın tercih edilmesinin şer'an da uygun bulunduğunu “Müslümanlardan her birinin ek vergi ödemesi, İslâm toplumunun, düzeni sağlayan, anarşinin kaynağını kesen bir güçten yoksun olması durumunda can ve malının karşılaştacağı tehlikelere nispetle tercih etmesi gereken bir zarardır. (Gazzâlî, C. 2, ss. 495-496).” (Gazzâlî, 2017, s. 478) şeklindeki ifadeyle açıklar. Gazzâlî'nin bu açıklamalarından onun, gelirlerin kullanımı konusunda refahı da baz aldığı görülmektedir (Ghazanfar & Islahi, 2015).

Usûl eserlerinin iktisadî düşünceye katkılarına bir örnek de İzzüddin İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ)* adlı eserinden verilebilir (İbn Abdüsselâm, 2000). Kavâid literatürünün günümüze ulaşan ilk örneklerinden biri olarak bilinen bu eserde müellif, seksene yakın fasıl(başlık) altında mesâlih ve mefâsid kavramlarının mahiyetini, derecelerini, çeşitli fıkıh kavramlarıyla ilişkisini açıklarken, bu bağlamlarda fûru-i fıkha dair örnekler de vermektedir. İbn Abdüsselâm'ın “mallarla ilgili hükümler” bölümünde geçen düşüncelerine bakıldığında Allah'ın insanlar arasında gözettiği denge çerçevesinde iktisadî faaliyetlerin önemi üzerinde durduğu görülür (İbn Abdüsselâm, C. 1, ss. 347-348). Allah'ın mal ve menfaatleri, dünya ve ahiret maslahatı için vesileler şeklinde yaratmış olduğunu belirten İbn Abdüsselâm, insanların mal ve mülk bakımından birbirine denk olmamasını dünya hayatının imtihan sebebi olarak açıklar. Buna göre maddî imkânları düşük olanlar az rızıkla imtihan edilirken, zengin olanlar varlıkla imtihan edilmektedir. Ayrıca zenginlerle fakirler arasında iş ve işçi

münasebetleri bağlamında dünya hayatının bir dengesi olduğunu vurgular. Allah'ın alış-veriş, icâre, cuâle, vekâlet vb. tasarrufları caiz kılmasının insanlara faydaları için büyük bir lütuf olduğunu düşünen İbn Abdüsselam, bu tasarrufları bağlantılı olduğu alanlar üzerinden örneklendirir. Bunlardan icâre akdinin caiz kılınmasını mesken, gıda, giyim-kuşam, sağlık alanlarındaki ihtiyaçlarının karşılanması açısından değerlendirir. Eserin İslâm iktisat felsefesi çerçevesinde önemli bilgiler içerdiği görülmektedir.

İslâm iktisat düşüncesine yön verebilecek bir başka usûl kaynağı Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı eseridir (Şâtıbî, t.y.). Bu eser klasik usûl eserlerinden ziyade günümüz hukuk felsefesi eserlerine daha yakın bir anlayışla kaleme alındığı söylenebilir. Özellikle eserin üçüncü bölümünde makasid açısından yapılan Şâri ve mükellef ayrımı konumuz açısından dikkat çekicidir. Şâtıbî, şeriatın konulmasındaki temel amacın insanların dünya ve âhiret mutluluğunu temin etmek olduğunu ifade ettikten sonra bu amacın gerçekleşmesi için konulan hükümlerin sağladığı yararları *zarûriyyât*, *hâciyyât* ve *tahsîniyyât* şeklinde tasnif etmektedir (Şâtıbî, C. 2, ss. 8-25). Bu tasnif, İslâm iktisadında ihtiyacın esas alınması ve sosyal refahın hedeflenmesi bağlamında değerlendirilebilir.

Hindistanlı fakih Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin (ö.1176/1762) *Hüccetullâhi'l-bâliğa* adlı eseri de bu meyanda önemli bilgiler içermektedir (ed-Dihlevî, 1355/1936). Dihlevî, üretim faaliyetlerinin ihtiyaçlara göre düzenlenmesi gerekliliğinden hareketle mesleklerin ortaya çıkışını ve iktisadî ilişkilerin çeşitliliğini şu ifadeleri ile değerlendirir:

“Bir insanın elinde ihtiyacı olmayan bir fazlalık varken kendi ihtiyacı olan şey başkasında fazlalık olarak bulunmaktadır. Bu kişiler aralarında fazlalıkları değiştirerek ihtiyaçlarını karşılar. Herkes kendi ihtiyaçlarını böylece karşılaştıkça meslekler çeşitlenir.” (ed-Dihlevî, C. 1, ss. 33-34).

Son asrın önemli fıkıhçılarından biri olan İbn Âşûr (1879-1973) ise, *Makâsıdu's-Şeriatı'l-İslâmiyye* isimli eserinde İslâm hukukunun gaye ve gerekçelerini geniş bir şekilde ele almıştır (İbn Âşûr, 2001). İbn Âşûr eserinin “eşya-borçlar ve ticaret” bölümünde malî tasarruflarla gözetilen gayeleri mülkiyet, kazanç ve emeğe dayalı muameleler üzerinden ele almaktadır (İbn Âşûr, s. 455). Özellikle serveti makro ve mikro açıdan ele alarak bunlar arasındaki bağa dikkat çeken İbn Âşûr'un açıklaması şöyledir:

“Ümmet arasında dolaşan mala, bir makro açıdan (ümmet açısından), bir de mikro açıdan (fertler açısından) bakılır. Makro açıdan, dolaşan mal ümmetindir, getireceği zenginlik de yine ümmete aittir. Hukukun bu konudaki tutumu, servetin mümkün mertebe ümmet arasında dağılımı ve yaygınlaştırılmasını gerçekleştirecek yollarla muhafazasını temin edecek

idare şeklini belirlemek ve ister belirli fertler olsun ister gruplar ister küçük veya büyük cemiyetler olsun, bizzat malın kendisinden faydalananlar için, malın nasıl arttırılacağına yardım etmesi ve bu konuda gerekli tedbirleri alması şeklindedir. Mikro açıdan, yani sahipleri açısından ise mal şöyle değerlendirilir: Dolaşan malların, her parçası, ya kazanana ve kendisi ile uğraşana âit bir haktır. Bu hakkın sahipleri belirli veya belirsiz fertler veya gruplar olabileceği gibi kazananlardan alan kişi veya kişiler olabilir.” (İbn Aşûr, s. 456).

2.2. Fürû Fıkıh ve Fetâvâ Türü Eserler

Fürû-i fıkıh eserleri, hayatın tüm alanlarına dair şer’î hükümlerin yer aldığı kaynaklardır (Karaman, 1978, C.1, ss. 25-29). Fürû-i fıkıh kitapları, içerik olarak mezheplere has tasnif ve bablar şeklinde bazı farklılıklar (Aybakan, 2006, s. 31) gösterse de hukuk, ahlâk, bireysel hayat, sosyal hayat, devletlerarası ilişkiler, iktisat ve siyaset gibi alanlardaki konuları ele alması hasebiyle geniş kapsamlı kaynaklardır. Bu alanlarla ilgili konular, ilk tedvin edilen fûru fıkıh kitaplarından itibaren yazıldıkları çağın ihtiyaç ve sosyokültürel şartlarıyla bağlantılı olarak- fıkıh kendine has sıralaması ve sistemi içerisinde işlenmektedir. Bu kaynaklara, İslâm iktisat düşüncesi açısından bakıldığında ilk göze çarpan *muâmelât* bölümlerinin bazı başlıkları olacaktır. *İbâdât* bölümlerinde ise zekât ve fitır sadakası başta olmak üzere bir yönüyle malî bir ibadet olan hâcla ilgili bölümleri bu çerçevede incelemek yerinde olacaktır.

Muâmelât konularını içeren başlıklardan iktisadî meselelerle yakından ilişkili olanları şu şekilde sıralamak mümkündür: “*el-buyû*’, *es-sarf*, *es-selem*, *el-icâre*, *el-âriye*, *el-cu*’l, *el-kırâd* (veya *el-mudârabe*), *el-musâkât*, *eş-şuf’a*, *el-kısme*, *er-rehn*, *el-hacr*, *et-teflîs*, *es-sulh*, *el-kefâle*, *el-vekâle*, *el-havâle*, *el-vedî’a*, *el-gasb*, *el-istihkâk*, *el-hibe*, *el-vesâya*, *el-’itk*, *el-ferâiz* ve *eş-şerike*.” Bu başlıklar altında ele alınan meseleler, fıkıh ilminin bünyesinde barındırdığı iktisadî birikimi yansıtmaktadır. Malî sistemle ilgili konular daha ziyade *zekât*, *sadaka*, *kefaretiler*, *vakıf*, *fey*, *nafaka*, *öşür*, *cizye* ve *harâc* bölümlerinde geçmektedir (Karadâğî, 2018, s. 62). Gelirin üretim faktörlerine göre dağıtılmasına dair ilk uygulama örnekleri, daha çok şirketlerle ilgili bölümler *eş-şerike* ve *el-icare* (kiralama) uygulamalarını barındıran bölümlerde yer alırken, gelir dağıtımının gözden geçirilmesi de -özellikle temel ihtiyaçların teminini sağlama hususunda- *zekât* ve *nafaka* kısımlarında yer almaktadır. Bu bağlamda ekonomik refah, yoksulluk problemi ve gelir dağılımı gibi konular, *zekât*, *nafaka*, *sadaka*, *kefaretiler* gibi başlıklar altında yapılan analizlerle yakından ilişkilidir (Karadâğî, 2018, s. 63). Ekonomik gelişime dair konular ise *ihyâu*’l-mevât (ölü arazilerin ihyası) ve *riba* (faiz yasağı) başlıkları altında ele alınan konularla birlikte işlenmiştir. Nakitler ve günümüz banka işlemlerinin ilk örnekleri olabilecek uygulamalar için *alışveriş* (*el-büyû*), *es-sarf*, *es-selem*, *el-kırâd* (*el-mudârabe*), *er-rehn*, *el-hacr*, *et-teflîs*, *el-kefâle*, *el-vekâle*, *el-havâle* vb. bölümler örnek olarak verilebilir. Eserlerin yazıldığı dönemlere göre uluslararası ekonomi ve ilişkiler için de *öşür*, *cizye*, *sulh* gibi bölümler önemli bilgiler içerebilmektedir.

Fıkıh literatürünü, sadece *iktisat hukuku* alanında sağladığı kaynak malzeme açısından değil, aynı zamanda içerdiği *iktisadî analiz örnekleri* üzerinden de değerlendirmek gerekmektedir (Orman, 2014, s. 269). Fukahanın kendi zamanlarındaki uygulamalardan haberdar olup hukukî statüleri hakkında görüş belirterek geçerliliklerini tespit etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu eserlerin genel muhtevalarının yanında şerh ve muhtasarlarının ele alınmış olması da dikkat çekmektedir. İslâm ilim geleneğinde şerh ve haşiyelerin, eserlerin yazıldığı ve okunduğu zamanlar arasında köprü sağladığını söylemek mümkündür (Kara, 2010). Fıkıh eserlerini, İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasında üst sıralarda bir yere yerleştiren Sabri Orman'ın da tespitleriyle, “el-muhtasar” şeklindeki, kısa ve özlü hukukî metinler yerine şerh ve haşiye tarzındaki çalışmalar da bu bakımdan daha önem arz etmektedir. Ayrıca *fetâva* eserleri ve kadı sicillerinin de son dönemlere ait iktisadî uygulamalar bağlamında iktisadî tarih açısından örneklik teşkil edebilir (Orman, 2014, s. 270)

Füru-ı fıkıh literatürü, İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları çerçevesinde çok sayıda bilimsel çalışmaya konu olabilecek zenginliktedir. İslâm iktisadının pratiğe dönük en güncel meselesi olan katılım bankacılığı ve fon toplama ve kullandırma teknikleri açısından ele alınabilecek fûrû-i fıkıh kaynaklarının başında ise İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve talebeleri İmam Muhammed (ö. 189/805) ve Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) görüşlerini en geniş şekilde ele alan Serahsî'nin (ö. 483/1090) otuz ciltlik eseri *el-Mebsût ve Kâsânî*'nin (ö. 587/1191) eseri *Bedâiu's-Sanâi* zikredilebilir (es-Serahsî, 2009; el-Kâsânî, 1974). Sıddîki'nin çalışmasında belirttiği üzere bu eserler, kâr ve kâr paylaşımı açısından keşfedilmeyi beklemektedir (Sıddîki, 1998). Örneğin Serahsî, eserinin bir cildini tamamen mudârebeye hasretmiştir. Bu cildin başlıklarından bazılarını değinmekle yetineceğiz. Bu başlıklar “ticaret malı cinsinden olan sermaye ile mudârebe, işletmecinin mudârebe sermayesi üzerindeki kullanımlarının ölçü ve sınırı, sermaye sahibi ile işletmecinin kârı paylaşması, işletmecinin sermayeyi mudârebe yoluyla başkasına vermesi (alt mudârebe), mudârebede murabaha, işletmeci ile sermaye sahibi arasında murabahalı satış, gayri müslimlerle mudârebe, mudârebede ortaklık” şeklindedir (es-Serahsî, C. 22). *Bedâiu's-Sanâi* eseri, *el-büyû* ve sonrasındaki bölümler başta olmak üzere İslâm iktisat düşüncesi açısından ele alınabilecek konumdadır. Örnek olarak mudârebeyi ele aldığı bölüme baktığımızda Kâsânî'nin, kıyas ve istihsana uygun olarak mudârebenin caiz olduğunu açıkladığını görürüz. Kâsânî sermaye kârlarının, amortisman giderlerine, belirsizlik ve risk faktörlerine karşılık bir güvence olduğunu belirtir (el-Kâsânî, C. 6, ss. 80-81).

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) eseri *el-Muhallâ* ise, mezheplerin gelişiminden sonra fıkıh literatüründe pek yer bulamayan görüşleri de bir araya getirdiği için erken dönem fıkıh ve diğer İslâm ilimleri tarihi için önemli bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır (İbn Hazm, 1967-1969). Celal Yeniçeri'nin de “İslâm İktisadının Esasları” isimli kitabında sıkça başvurduğu kaynak eserlerden biri olan *el-Muhallâ*'dan örnek olarak müellifin verimi artırma ve verim düşüklüğüne müdahale meselesindeki düşüncelerine bakabiliriz (Yeniçeri, 1980):

“Bir kimse hurmalığını veya ekinini sulamadığında bunlar helak olacaksa o kimse sulamaya mecbur edilir. Bunun gibi bir kimse hayvanına yaşamasını ve gelişmesini sağlayacak şeyleri vermezse o kimsenin bu tutumuna engel olmak vacip olur (İbn Hazm, C. 9, s. 78).”

İbn Hazm’ın bu düşüncesini, “*O yeryüzünde iş başına geçti mi orada fesad çıkarmaya, ekini ve nesli kökünden kurutmaya koşar. Allah fesadı sevmez.*” (*el-Bakara 2/205*) şeklindeki ayete dayandırması da dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Hazm’ın tarım arazilerinin kiralanmasını caiz görmeyen tek fakih olduğu bilinmektedir (Ghazanfar, 2015, s. 39, 210). Bu düşüncesini de arazi sahibinin toprağı işlemeyecekse ortaklık yoluyla işletmesi gerekliliğiyle desteklemektedir (İbn Hazm, C. 9, s. 53).

İşbiliye ve Kurtuba gibi döneminin ilim ve kültür merkezlerinde kadılık yapmış Malikî fakih İbn Rüşd’ün (ö. 595/1198), *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid* isimli mukayeseli fûrû-i fıkıh eseri, mezheplerin fıkıh mantığı ve tekniklerini ana hatlarıyla ortaya koyması açısından önemlidir (İbn Rüşd, 1975). Bu eser, *el-büyû* ve sonrasındaki bölümler başta olmak üzere İslâm iktisat düşüncesi açısından da ele alınabilecek konumdadır. Günümüzde de sık sık tartışma konusu olan faiz yasağının amacı hakkında İbn Rüşd’ün düşüncesine örnek olarak bakabiliriz. İbn Rüşd, ribâ ile ilgili açtığı bölümde, ribevî mallar konusunda illetin kıyas ile belirlenmesi sonucu mezheplerin yaklaşımlarını ele alır. Burada Hanefilerin cins birliğiyle beraber ölçülebilen veya tartılabilen malları esas almasını mantıken de doğru bulan İbn Rüşd, alım-satım işlemlerinde ribânın yasaklanmasıyla insanların zarara uğramamasının ve adaletin sağlanmasının şer’an da amaçlandığını açıklar. Alım-satımda adaleti alınıp satılan şeylerin değer bakımından birbirine yakın olması şartına bağlayan İbn Rüşd, değer belirlenmesinin zor olması sebebiyle dirhem ve dinarları değer belirleme aracı olarak görür. Tartılmayan ve ölçülmeyen şeylerin satılmasında ise adaletin, aralarındaki değer oranının belirlenmesiyle sağlanacağını belirtir. İbn Rüşd’ün değer oranı için verdiği örnek ise atların elbise ile satışıdır. Bu örneğe göre, bir atın bir takım elbiseye satılması işleminde, atın değeri atlar arasında 50 dirhem ise adalet gereği karşılığında verilen elbisenin de elbiseler arasındaki değerinin 50 dirhem olması gerekir. Ancak elbise 10 dirhem değerindeyse söz konusu at karşılığında 5 takım elbisenin verilmesi gerekecektir (İbn Rüşd, 1975, C. 2, ss. 144-145). İbn Rüşd’ün bu düşüncesi, standartlaşmanın söz konusu olmadığı bir çağda toplum düzeninde hilelerin önüne geçilmesini sağlamak adına oldukça dikkat çekicidir (Islahi, 2017, s. 72). Aristoteles’in -eserlerine yazdığı şerhlerle- Batı dünyasında yeniden keşfedilmesine katkıda bulunan İbn Rüşd’ün, Orta Çağ’daki İslâm düşüncesi ve Latin-Hristiyan düşüncesinde uzun soluklu etki bırakmış olduğuna değinmeden geçmek doğru olmayacaktır (Ghazanfar, 2015, s.333). Öyle ki girişte de bahsettiğimiz üzere, ana akım iktisada dair düşünce tarihi çalışmalarında Aquinalı Thomas’ın dönüm noktası kabul edilip kendisinden önceki yüzyılların “büyük boşluk” olarak kabul edilmesinin arka planında bu etkinin korkusu yatmaktadır (Ghazanfar, ss. 333-341).

Orta Çağ İslâm dünyasında iktisadî konular üzerine yazan âlimlerden biri de Takıyyüddîn İbn Teymiyye’dir (ö.728/1328). İbn Teymiyye’nin *fetâvâ* türü

eserlerden olan *Mecmû 'u fetâvâ* isimli geniş eserinde de iktisadî konuları ele aldığı görülmektedir (İbn Teymiyye, 1381/1961). İbn Teymiyye'nin iktisada dair bazı görüşlerini inceleyen Ghazanfar ve Islahi'nin de belirttikleri gibi ana akım iktisatta *gresham kanunu* diye bilinecek olan “kötü para iyi parayı kovar” ilkesini İbn Teymiyye çok önceden öngörmüştür (Ghazanfar & Islahi, 2015, s. 107). İbn Teymiyye bu konudaki düşünceleri şöyledir:

“Para birimlerinin külçe değerleri farklıysa, bu durum kötü paraları toplayacak ve onları iyi para ile alacak olan kötü insanlar için kazanç kaynağı haline getirecektir. Bu kötü insanlar daha sonra iyi paraları alıp başka bir ülkeye götürecektir ve o ülkenin kötü parasını bu ülkeye getireceklerdir (İbn Teymiyye, C. 29, s. 469).”

İbn Teymiyye burada değeri daha düşük olan kötü paranın tedavülde kalmasına karşın iyi paranın saklanacağını belirtir. Bu da *gresham kanunu* denilen prensibin özüne işaret etmektedir.

3. İslâm İktisat Düşüncesinin Özel Fıkhî Kaynakları

Bu başlıkta fakihler tarafından kaleme alınan ve iktisadî konulara tahsis edilmiş eser türleri ve bunların önde gelen örnekleri üzerinde durulacaktır. Aynı türde yazıldığı halde fakih olmayanların kaleme aldığı eserler çalışma dışı tutulacaktır. Daha çok fıkıhçı kimliği ile öne çıkan ilim adamlarının kaleme aldığı eser türlerini, *harâc*, *emval*, *kesb*, *hisbe* ve muhtelif türde eserler başlığı altında ele alacağız.

3.1. Harâc Türü Eserler

Arapça bir kelime olan “harâc”ın, genel ve özel olmak üzere iki terim anlamı bulunmaktadır. Harâc genel olarak vergi ve devlet gelirlerini özel olarak ise toprak vergisini ifade eder. Harâc, kamu maliyesi kitaplarına daha çok genel anlamı ile başlık yapılmaktadır (Kallek, 2015, s. 7). Müslüman âlimlerin, başlangıçtan itibaren “Kitâbu'l-Harâc” isimli pek çok bağımsız çalışma telif ettikleri bilinmektedir. Bu kitaplarda, kamu maliyesi ile ilgili konuların yanında, iktisat hukukunun kamuya ilişkin meselelerinin de ele alındığı görülmektedir. Harâc eserlerinde ele alınan ana konular ise, genel olarak tabii kaynakların ve arazi sisteminin hukuku ve idaresi, vergilerin hukukî ve idari yönleri, hazine ve organizasyonu, bütçe idaresi ve kamusal yatırımlardır (Orman, 2014, s. 288).

Cengiz Kallek'in *harâc* ve *emvâl* türü eserlerle ilgili kapsayıcı çalışmasında bu tür eser kaleme alanların fıkıhçı, hadisçi, tarihçi, edebiyatçı ve divan kâtiplerinden oluştuğu ifade edilmektedir (Kallek, 2015, s. 27). Kallek'in ilk sırada fakihleri sıralaması dikkat çekicidir. Zira listelenen 45 eserin 20'sinin müellifinin fakih olduğu görülmektedir. Öyle ki çalışmanın yazarı “fıkıhçı bir silsile”den bahsetmektedir (Kallek, 2015, s. 15). Bu eserlerle ilgili literatüre bakıldığında bu gruptaki ilk ve en önemli eserin Hanefî fakihlerden Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) ait olduğu dikkat

çekmektedir. Fukaha tarafından telif edilen ve ulaşabildiğimiz harâc türü diğer bazı eserler şöyle sıralanabilir:

- Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhim el-Kûfî (ö.182/798) - *Kitâbü'l-harâc*: Ebû Hânîfe'nin önde gelen talebesi olan Ebû Yûsuf'un bu kitabı, "fıkıhçı silsile"nin günümüze ulaşan ilk eseridir (Kallek, 2015, s.15). Eserin muhtevası temel olarak toprak ve vergi hukuku olup daha genel olarak devlet idaresi şeklindedir (Ebû Yûsuf, 1396/1976). Ebu Yûsuf'un, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik gibi dönemin meşhur imamlarının görüşlerini aktardıktan sonra ihtilafli görüşleri de ele aldığı görülmektedir. Kallek bu eseri "*hukuk felsefesi, iktisadî refah, devletin sorumluluğu, özel teşebbüsü teşvik, vergilendirme ilkeleri, piyasa mekanizması ve fiyatlar, kambiyo rejimi, dış ticaret esasları*" açısından değerlendirmiştir (Kallek, 2015, ss.77-96). Ayrıca Shaikh M. Ghazanfar da aynı eseri "*kamu maliyesi, vergi oranları, vergi toplama ve idaresi, hububat fiyatları ve arzı, kırsal gelişim projelerinin finansmanı*" açısından değerlendirmiştir (Ghazanfar, 2015, ss. 279-301).
- Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) - *Kitâbü'l-harâc*: İmam Muhammed'in bu eseri, Hanefî mezhebinin ana kaynaklarından *el-Asl*'in toprak vergisi ve cizye hükümlerini ele alan bölümleriyle benzerlik göstermektedir (Şeybânî, 1417/1996).
- Ebû Ali Hasan b. Ziyâd el- Kûfî (ö. 204/819) - *Kitâbü'l-harâc*: Ebû Hânîfe'nin önde gelen bir diğer talebesi Hasan b. Ziyâd'a ait olan bu eserin varlığını altıncı yüzyıla kadar sürdürdüğü bilinmektedir (Kallek, 2015, s. 15).
- Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybanî (ö. 261/875) - *Kitâbü'l-harâc*: Hanefî mezhebine mensup müctehid bir âlim ve geçimini ayakkabıcılıkla sağladığı için "Hassâf" lakabıyla anılmış olan müellifin bu eserini Abbasî halifesi Mühtedî Billâh'ın talebi üzere yazdığı bilinmektedir. Halifenin vefatından sonra evi yağmalanmış olduğu için eserin günümüze ulaşmadığı ileri sürülmüştür (Kallek, 2015, s. 17).
- Ebû Süleyman Dâvûd b. Ali el-İsfehânî (ö. 270/884) - *Kitâbü'l-harâc*: Zahirî mezhebinin kurucusu olan Davûd ez-Zâhirî'ye ait olan bu eser de günümüze ulaşmamıştır (Itr, 1994).
- Ebû'l-Hasan Ali b. Osman el-Kureşî (ö. 585/1189) - *el-Minhâc fî İlmi harâci mısır*: Kadılık ve divan nazırlığı gibi hizmetlerde bulunan, Şâfiî fikhında eğitim almış ve Mahzûmî diye bilinen müellifin, malî yapı ve parasal sistem gibi konuları günümüze yakın bir yöntemle değerlendirdiği eseridir (Kallek, 2015, ss. 235-239).
- Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Receb ed-Dımaşkî (ö. 795/1393) - *el-İstihrâc li-ahkâmi'l-harâc*: Hanbelî mezhebi âlimlerinden olan İbn Receb'e ait olan bu eserin Eyyübî iktidarı sonrası kargaşa döneminde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir (İbn Receb, 2004; Kallek, 2015, s. 23).
- Ebû'l-Hasan Nûreddin Ali b. Hüseyin Kerekî (ö. 940/1534) - *Kâtı'atü'l-lecâc fî hilli'l-harâc*: İmâmiyye mezhebinin müceddidlerinden olan Kerekî'ye ait bu eser özellikle harâc topraklarının tespiti ve devlet

başkanının bu tahsisatı almasının cevazıyla ilgilidir (Kerekî, 1413/1995). Devlet gelirlerinin ve arazilerinin tahsisi meselesinde kamu yararının gözetilmesi gerektiğinin sık sık vurgulandığı bu eserle ilgili bir değerlendirme yazısı yazmıştır (Kallek, 2015, ss. 195-206).

- İbn Nüceym Zeynüddin b. İbrâhim (ö. 970/1563) - *Risâle fi'l-harâc*: Mısır'ın önde gelen Hanefî âlimlerden olan İbn Nüceym'e aittir (İbn Nüceym, 1980). Bu eserin, Memlûkler devrinde vergiden kaçan köylüler tarafından bırakılmış olan tahrib arazilere *ardu'l-havz* adı verilmesi sonucu, yeni bir arazi türünün ortaya çıkmasından sonra bazı fakihlerin fetvalarından dolayı yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Kallek, 2015, 24).
- Hamevî Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed (ö. 1098/1687) - *Risâle fi ahkâmi'l-uşr ve'l-harâc*: Hanefî fıkıh âlimlerinden olan Hamevî'ye olan bu eser, arazi ahkâmına ilişkin fetvayı içermektedir (Kallek, 2015, s.25).
- Abdullah b. Ahmed el-Mevsilî er-Rebikî (ö. 1159/1746) - *el-Minhâc fi beyâni ahkâmi'l-uşr ve'l-harâc*: Hanefî fakihlerinden olan Abdullah b. Ahmed'e ait olan bu eser mîrî arazilerle ilgilidir (Kallek, 2015, s. 27).
- Rahbî Abdülazîz b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 1184/1770) - *Fikhü'l-mülûk ve Miftâhu'r-ritâci'l-mursad alâ hizâneti kitâbi'l-harâc*: Hanefî fakihi Rahbî'nin bu eseri, Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc* eserinin şerhi olup iki ciltten oluşmaktadır (Rahbî, 1973). Bu eser harâc türü bir esere yapılmış ilk ve tek şerh olma özelliğini taşımaktadır.

3.2. Emvâl Türü Eserler

Emvâl, Arapça bir kelime olan “mâl”ın çoğul ifadesidir. Emvâl türü eserlerde de vergi ve devlet gelirleri ele alınmaktadır. Ancak *harâc* eserlerinden farklı olarak bu eser türünde nakdî birikimlerin zekâtına da yer verilmektedir (Kallek, 2015, s. 13). Bilindiği üzere Hz. Osman dönemine kadar tüm zekât gelirleri devlet gelirlerinden sayılırken, onun döneminden sonra nakdî malların zekâtı devletin uhdesinden çıkarılmış fertlerin kendi sorumluluklarına bırakılmıştır. Fukaha tarafından telif edilen ve ulaşılabildiğimiz emvâl türü bazı eserler şöyledir:

- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö.224/838) - *Kitâbü'l-Emvâl*: Fıkıh âlimi olan Ebû Ubeyd'e ait olan bu eser kamu maliyesine dair bir el kitabı niteliğindedir (Ebû Ubeyd, 1401/1981). İslâm'ın ilk iki yüzyılında iktisat hukuku düşüncesi hakkında zengin bir kaynak olduğu belirtilmiştir (Kallek, 2015, s. 18). Eserin ayırıcı özelliği ise günümüzde *makro iktisat* ve *mikro iktisat* şeklinde ifade edilen alanlar arasında önceki eserlerden daha kapsayıcı olmasıdır (El-Ashker & Wilson, 2019, s. 170).
- Ebû İshak el-Kâdî İsmâil b. İshak el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896) - *Kitâbü'l-Emvâl ve'l-megâzî*: Mâlikî fakihlerden el-Cehdamî'nin bu eseri, ilgili konularda, Mâlikî bakış açısıyla yazılmış ilk kitaptır (Kallek, 2015, s. 18).

- Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (ö. 311/923) - *Kitâbü'l-Emvâl*: Ebû Bekir el-Hallâl'a atfedilen bu eserin, Hanbelî mezhebinin ilk temel fıkıh kaynağı olan *el-Câmi*'nin kayıp bölümlerinden biri olabileceği de düşünülmektedir (Kallek, 2015, s. 19).
- Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr el-Esedî (ö. 402/1011) - *Kitâbü'l-Emvâl*: Mâlikî âlimlerden olan Ebû Ca'fer'e ait olan eserin fetva mecmuaları gibi soru-cevap usûlüyle düzenlenmiş olduğu dikkat çekmektedir (Ebû Ca'fer, 1988). Ayrıca eser günümüze ulaşan kamu maliyesi ile ilgili literatürün, Mâlikî mezhebine ait bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Kallek bu eseri "*bireysel iktisadî davranış, yoksulluk sınırına karşı açlık eşiği ve yolsuzlukla mücadele*" gibi konular çerçevesinde inceleyip değerlendirmiştir (Kallek, 2015, ss. 161-187). Eserin iktisat, siyaset, ahlak ve fıkıh alanlarının etkileşimine örneklik teşkil etmesi açısından İslâm iktisadının bütüncül zihni yapısına uyum gösterdiği vurgulanmıştır.
- Ebû'l-Abbas Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) - *el-Emvâlü'l-müştereke*: Hanbelî fakih ve müçtehitlerden İbn Teymiyye'ye ait olan bu eser de kamu gelir ve giderleri incelemektedir (Kallek, 2015, s. 23).

3.3. Kesb Türü Eserler

Arapça bir kelime olan *kesb*, "çalışmak, servet edinmek, mal-mülk kazanmak" gibi anlamlara gelmektedir (Hammad, 1996). *Kesb* türü ise çalışıp kazanmanın anlam ve önemi başta olmak üzere servet edinmenin durumu, iktisadî faaliyetlerin çeşitleri ve öncelik sıralaması, ihtiyaçların çeşitleri ve dereceleri gibi meseleleri ele alan eserlerdir (Karadâğî, 2018, s. 65). İlgili literatüre bakıldığında bu gruptaki ilk ve en önemli eserin Hanefî fakihlerden İmam Muhammed'e (ö. 189/805) ait olduğu dikkat çekmektedir. Fukahanın kaleme almış olduğu ve ulaşabildiğimiz bazı diğer eserler şöyledir:

- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) - *el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müstetâb*: İmam Muhammed bu eserinde çalışmanın önemi, iktisadî faaliyetler, ihtiyaçlar, işçi ve işveren ilişkileri, iş bölümü, tüketim ve israf, işsizlik gibi meseleleri ele almaktadır (eş-Şeybânî, 1997).
- Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090) - *Şerhu Kitabu'l-kesb*: Hanefî fakihlerden es-Serahsî'nin, eş-Şeybânî'nin eserine yazdığı şerh olup *el-Mebsut*'un bir bölümünü teşkil etmektedir (es-Serahsî, 2009, C. 30, ss. 269-322).
- Ebû Abdullah b. Harb en-Nisâburî (ö. 234/848) - *Kitâbu'l-kesb*: Horasan fakihlerinden olan en-Nisâburî'ye ait olan bu eser günümüze ulaşmamıştır (Çelebi, 1972, C. 2, s. 1452).
- Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060) - *Kitâbu'l-kesb*: Bu eser Hanefî müçtehidlerinden Şemsu'l-e'imme el-Halvânî'ye aittir (Özel, 2014, s. 54).

- Abdurrahman b. Seleme el-Hubeşî (ö. 780/1378) - *el-Bereke fî fadli's-sa'y ve'l-hareke*: Bu eser Şâfiî mezhebi âlimlerinden olan el-Hubeşî'ye aittir (Heyet, t.y., s. 146).

3.4. Hisbe Türü Eserler

Hisbe, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamaya ilişkin İslâmî sosyal yükümlülüğün kurumsallaşmış ismi olarak tanımlanabilir. Bu tür eserlerin iktisadî meselelerle ilgili kısmı diğer kısımlarından çok daha fazla olduğu için özel kaynaklar arasında ele alınması uygun görülmüştür (Orman, 2014, s. 286). Muhteva olarak devletin ya da kamunun sosyal ve iktisadî hayatı denetlemesi gerektiğini ve müdahale yetkilerinin olduğunu ele alan bölümleri kapsamaktadır (Karadâği, 2018, s. 64). Devlet müdahalesinin sebepleri ile hukukî alt yapısının ve usûlünün bu eserlerde geniş şekilde tartışıldığı görülmektedir. Fukahanın ele almış olduğu ve ulaşabildiğimiz bazı hisbe eserleri şöyledir:

- Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn eş-Şeyzerî (ö. 589/1193) - *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*: Selâhaddîn Eyyûbî devrinin Taberiye kadısı ve muhtesibi olan eş-Şeyzerî'ye ait olan bu eser pazar kural ve değerlerini ele alan hisbe türü eserlerin günümüze ulaşmış ilk örneği sayılmaktadır (Kallek, 2010, ss. 107-109). Kırk bölümden oluşan eserin neredeyse tamamı pazar ahkâmıyla doğrudan ilgilidir (eş-Şeyzerî, 1365/1946).
- Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 729/1329) eseri olan *el-Hisbe fî'l-İslâm*: Hanbelî fakihlerinden olan İbn Teymiyye bu eserinde, pazarların işleyişi ve iktisadî faaliyetlerde müdahale konusunu ele almaktadır (İbn Teymiyye, 1403/1986). Eser hisbe türünün en çok bilinen örneğidir. İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî ıslâhi'r-ra'iyye* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Bu eser ise vergilendirme, paranın fonksiyonları, faiz ve yoksulluk gibi kamu iktisadî konularıyla ilgilidir (Ghazanfar & Islahi, 2010, ss. 89-113).
- Ziyâüddîn Muhammed İbnu'l-Uhuvve (ö. 729/1329) - *Me'alimu't-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*: Şâfiî fakihlerden olan İbnü'l-Uhuvve'ye ait bu eser yetmiş bölümden oluşmaktadır (İbnu'l-Uhuvve, 2001). Eserin ilk bölümlerinde hisbeye dair genel bilgiler bulunmaktadır. İlgili bölümlerde çeşitli ticaret hileleri ve bu hileler için bazı tedbirler açıklanmaktadır.
- Muhammed b. Ahmed b. Abdûn (ö. 11.-12.yy) - *Risâle fî'l-kadâ ve'l-hisbe*: H. 5-6. (m. 11-12) yüzyılları arasında İşbiliye kadısı olarak görev yaptığı tahmin edilen İbn Abdûn'un bu eseri Endülüs hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanıyla ilgilidir (İbn Abdûn, 2009). Bu konuda yazılmış olan önemli üç risalenin ilkidir (Hizmetli, 2009).
- Ahmed b. Abdullah b. Abdurraûf (12. yy) - *Risâle fî adâbi'l-hisbe ve'l-Muhtesib*: İbn Abdûn'un çağdaşı olarak bilinen İbn Abdurraûf'a aittir (İbn Abdurrauf, 1955). Bu eser Endülüs hisbe teşkilatının yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç risalenin ikincisidir (Hizmetli, 2019).

- Ömer b. Osman el-Cersifi (12. yy) - *Risâle fi'l-hisbe*: Endülüs hisbe teşkilatından Cersifi'nin bu eseri hisbenin yapısı, işleyişi ve görev alanı konusunda önemli üç risalenin üçüncüsüdür (el-Cersifi, 1955; Hizmetli, 2009).
- Ebû Abdullah Muhammed es-Sakatî (ö. 500/1100) - *Kitab fi âdâbi'l-hisbe*: H. 6 (m.11.) yüzyılda Malaka'da muhtesib-kadı olarak görev yapmış olan es-Sakatî, bu eserinde muhtesibin nitelik ve görevlerini açıklamaktadır (es-Sakatî, 1407/1987).

Hisbe eserlerinden bazıları ise özel olarak hisbe başlığını taşımamakla beraber hisbe ile ilgili bölümler barındırmaktadır:

- Yahya b. Ömer el-Kinânî (ö. 289/901) - *Ahkâmü's-sûk (Kitâbü'n-nazar ve'l-ahkâm fi cemî'i ahvâli's-sûk)*: Mâlikî fakihlerinden olan Kinânî'ye ait olan bu eser pazar/piyasa ahkâmı hakkında yazılan ilk eser olarak geçmektedir. Soru-cevap usûlüyle kaleme alınmış olan eserde belediye hizmetleri, işçi-işveren ilişkileri, ölçü birimleri, çeşitli meslek grupları, karaborsacılık, fiyatlar, narh, sarraflık, kalite kontrolü gibi konular bulunmaktadır (el-Kinânî, 1975). Ayrıca oyun-eğlence ve kadınların günlük hayattaki yeri gibi konularla da yazıldığı dönemde yaşamış olan Kuzey Afrika Müslümanlarının ekonomik ve sosyal hayatını yansıtmaktadır (Özel, 2002).
- Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) - *el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker*: Hanbelî mezhebinin ilk temel fıkıh kitabı olan *el-Câmi* isimli eserin bir bölümü olarak geçen eser Hanbelî fakihlerinden el-Hallâl'a aittir (Özel, 2014, s. 534).
- Abdullah b. Ahmed el-İbyânî (ö. 352/964) - *Mesâilü's-semâsira (Tertibü's-semâsire)*: Mâlikî fakihlerden İbyânî'nin günümüze ulaşmış bir risalesi olan eser mal satımında aracılık yapan simsarlarla ilgili olarak sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır (el-İbyânî, 1992).
- Ahmed b. Saîd el-Müceyledî (ö. 462/1070) - *et-Teyşir fi ahkâmi't-te'sir*: Endülüs kadılarında el-Müceyledî'ye ait olan eserde fiyatların belirlenmesi ve müdahalesi ele alınmaktadır. el-Müceyledî'nin meslek sahiplerinin aralarından birer temsilci seçerek standartları ve fiyatları denetlemelerinin sağlanmasını önerdiği aktarılmaktadır (Kallek, 2006).

3.5. Muhtelif Türlerde Eserler

İktisadî içerikli eserlerin incelendiği bibliyografik eserlerin ilklerinden olan “İslâm İktisat Mirası” isimli çalışmada Yâsir el-Havrânî'nin, 282 müellif ve onlara ait 350'ye yakın eseri tespit etmiş olması yukarıda saydıklarımızın dışında başka türlerde çok sayıda eserin varlığına işaret etmektedir (Karadâğî, 2018, s. 63). Bu eserlerin iktisadî bir formasyonla incelenmesi halinde İslâm iktisat düşüncesinin gün yüzüne çıkmasına ciddi anlamda katkı sunacağını düşünüyoruz. Fakihlerin de ele aldığı muhtelif türlerde çalışmaların olduğu görülmektedir. Farklı başlıklar taşıyan bu

eserlerde tüketim, refah, ticaret, fiyatlar, harcama ve nafaka gibi konular ele alınmaktadır.

Tüketimle ilgili kitaplara Şii fakihlerden Ahmed b. Muhammed el-Berkî'nin (ö. 376/986) eseri olan *el-Me'kel* ve Hanbelî fakihlerinden İbn Teymiyye'nin (ö. 729/1329) *Eklü'l-helâl* örnek olarak verilebilir (Karadâğî, 2018, s. 64). Refahla ilgili kitaplardan biri olan *er-Refâhiyye* de el-Berkî'ye aittir. Refahla ilgili bir diğer eser ise İbn Havrânî'ye (ö. 1000) ait olup *Bülûğu'l-münâ fi esbâbi'l-gınâ* ismini taşımaktadır (Karadâğî, 2018, s. 65). Ticaretle ilgili eserlerden biri ise *el-Has ale't-ticare ve's-sinâ'a ve'l-amel* olup Hanbelî fakihlerden Ebû Bekr b. Hallâl'a (ö. 311/923) aittir (Özel, 2014, s. 534). Ticarete dair en meşhur eser ise *el-İşare ila mehâsini't-ticâre* isimli eser olup 4. veya 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dimaşki'ye aittir. Orta çağ İslâm ticaret dünyasını oldukça geniş yelpazesıyla yaşanan ticaretin altın çağının ayrıntılı tasvirini yapmaktadır (Aydın, 1992). Bu yüzyılların Batılı iktisatçıların “büyük boşluk” diye tanımladıkları 8-14. yüzyıla karşılık gelmesi de dikkat çekici bir husustur.

4. Sonuç Yerine

İslâm iktisadı, bir bilim dalı olarak varlığını son yüzyıllarda göstermiş olsa da aslında hem uygulama hem de düşünce olarak İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte Müslümanların hayatında şekillenmeye başlamıştır. Dolayısıyla İslâm iktisat düşüncesi, Müslümanların başlangıçtan itibaren devam ettirdikleri Müslümanca yaşamının iktisadî boyutunu ifade etmektedir. Buna göre söz konusu düşüncenin kaynakları, İslâm iktisadının dünü olarak bugüne ışık tutacak ve geleceğe doğru daha sağlam adımlar atılmasını sağlayacaktır. Her biri kendi yaşadığı dönemin söz konusu uygulama ve problemleriyle ilgilenmiş olan fıkıh âlimlerinin zikrettiğimiz eserlerinin sadece başlıkları bile kendi dönemlerinin gündemlerine ne kadar hâkim olduklarını gösterecek yeterliliktedir.

İslâm iktisat düşüncesinin kaynakları genel ve özel olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. Bu tasnifin, bütüncül bakış açısını zedelememesi adına, sadece zihinlerde bir genel çerçeve çizilmesi için esas alınması gerektiğini belirtmek faydalı olacaktır. Buna göre genel kaynaklar, İslâm ilim geleneğinin ruhuna uygun olarak bütünlük arz etmekte olup *Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf, tarih ve coğrafya* gibi birçok alandaki eserleri ifade etmektedir. Özel kaynaklar ise gerek ele aldıkları meseleler gerekse de yazıldıkları dönem bakımından dar kapsamlı olup daha detaylı olan eserlerdir. Fıkıh literatürünü incelediğimizde fukahânın, genel kaynaklar arasında sayılan *fıkıh usûlü, İslâm hukuk felsefesi, fîrû-i fıkıh* ve *fetavâ* eserlerinde iktisada dair meseleleri de ele aldığı görülmektedir. Ayrıca fukahânın özel kaynaklar olan *harâc, emvâl, kesb, hisbe* türüne dair eserlerinin de bulunduğu görülmektedir.

Orman'ın “*Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları*” başlığını taşıyan çalışmasında ortaya koymuş olduğu ve geliştirilmesi gerektiği vurgusuyla her bir alanın araştırmacılarına emanet bıraktığı ve bizim de bu kaynaklar arasında yer alan fıkıh ilmi eserlerini “*İslâm İktisat Düşüncesi Tarihinin*

Gülizar ARTUÇ

Fıkhî Kaynakları” özelinde ortaya koymaya çalıştığımız bu projenin geliştirilerek İslam İktisadı alanında olması gereken seviyeye getirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Kaynakça

- Aybakan, Bilal. (2006). “Fürû‘ Fıkıh Sistematiği Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(31), 5-32.
- Aydın, Cengiz. (1992). “Ca‘fer b. Ali ed-Dimaşkı”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 546-547). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Bilmen, Ö. Nasuhi. (1976). *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (C. 1). İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Çapra, Ömer. (1993). *İslâm‘da İktisadî Nizam*. (Hulusi Yavuz, Çev.). İstanbul: Sebül Yayınevi.
- Çelebi, Kâtip. (1972). *Keşf‘zunûn* (Şerefettin Yaltkaya & Rıfat Bilge, thk.). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ebû Cafer, Ahmed b. Nasr el-Esedi el-Mâliki. (1988). *Kitabü‘l-Emval* (R. Muhammed & Salim Şehade, thk.) Rabat: Merkezi İhyai‘t-Türasi‘l-Mağribi.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevi. (1401/1981). *Kitabü‘l-Emval*. Kahire: Darü‘l-Fikr.
- Ebû Yûsuf, Ya‘kûb b. İbrâhîm. (1396/1976). *Kitabu‘l-Harâc*. Kahire: Matbaatu‘-Selefiyye.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyyullâh Ahmed. (1355/1936). *Huccetullahi‘l-baliğa* (C.1-2). Kahire: Daru‘t-Turas.
- el-Ashker, Ahmed. & Wilson, Rodney. (2019). *İslam İktisadının Kısa Tarihi*. (S. Yıldırım & Z. E. Bayrak, Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- el-Cersifi, Ömer b. Osman. (1955). “*Risâle fi‘l-Hisbe*”, *Selasu resaili Endelüsiyye fi‘l-âdâbi‘l-hisbe ve‘l muhtesib* (E. Levi Provençal, thk.). Kahire.
- el-İbyâni, Abdullah b. Ahmed. (1992). *Mesailü‘l-semâsire* (Muhammed el-Arusi el-Matvi, thk.). Beyrut: Dârü‘l-Garbi‘l-İslâmî.
- el-Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr. (1974). *Bedâ‘i‘u‘l-sanâi fi‘l-tertibi‘ş-şerâ‘i‘* (C. 1-7). Beyrut: Daru‘l-Kitabu‘l-Arab.
- el-Kinânî, Yahya b. Ömer. (1975). *en-Nazar ve‘l-ahkâm fi‘l-cemii ahvâli‘l-sûk* (H. Hüsni Abdülvehhab, thk.). Tunis: eş-Şeriketü‘l-Tunisiyye.
- Eskicioğlu, Osman. (1999). *İslâm ve Ekonomi*. İzmir: Çağlayan Matbaası.
- es-Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed. (1407/1987). *Fî‘l-âdâbi‘l-hisbe* (Hasan ez-Zeyn, thk.). Beyrut: Dârü‘l-Fikri‘l-Hadis.
- eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm. (t.y.) *Muvâfakât*. Beyrut: el-Mektebetu‘l-Ticariyyeti‘l-Kubra.

- eş-Şeybâni, Muhammed b. Hasan. (1997). *Kitâbu'l-Kesb*. Beyrut: Mektebetu Matbuatu'l İslâmiyye.
- eş-Şeyzeri, Abdurrahman b. Nasr. (1365/1946). *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe* (Seyyid el-Bâz, thk.). Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1414/1702). *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (Hamze ibn Z. Hafız, thk.) (C. 1-4). Medine: Şeriketu'l-Medine Münevvere.
- Gazzâlî. (2017). *İslâm Hukukunun Kaynakları* (H. Y. Apaydın, Çev. M. Demiray Ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ghazanfar, S. M. (2015). *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi (Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telifisi)*. (M. Sabri Gönül, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ghazanfar, S. M., & Islahi, Abdulazim. (2015). "Orta Çağ Arap-İslâm İktisat Düşüncesine Dair Araştırmalar (İbn Teymiyye'nin İktisat Düşüncesinin Bazı Yönleri)", *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi (Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telifisi)*. (M. Sabri Gönül, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gül, Ali Rıza. (2010). "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51(2), 27-78.
- Hasanuzzaman, M. (2018). *Kur'an-ı Kerim'de İktisadî Öğretiler*. (Zeynep Özbek, Çev.). İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Heyet. (t.y). "Hubeyşi". *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 144-146). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Hizmetli, Mustafa. (2009). "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre Bilinci". *İSTEM* (ss. 207-219).
- Hosseini, Hamid. (2015). "Adam Smith Öncesi Piyasa Mekanizmasının Anlaşılması (Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi)". (M. Sabri Akgönül, Çev.). Shaikh M. Ghazanfar (Ed.), *Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi: Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telifisi içinde* (ss. 135-159). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Islahi, Abdulazim. (2017). *Müslümanların İktisadî Düşünce ve Analize Katkıları*. (F. Furkan Akosman & Mustafa Özer, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Itr, Nûreddîn. (1994). "Dâvûd ez-Zâhirî". *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 49-50). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İbn Abdûn, Muhammed b. Ahmed. (2009) *Risale fi'l-kadai ve'l-hisbe* (Fatıma el-İdris, thk.). Beyrut-Lübnan. Daru'bnü Hazm.
- İbn Abdurraûf, Ahmed b. Abdullah. (1955). "Risale fi Adabi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib", *Selasu resaili Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (E. Levi Provençal, thk.). Kahire.

- İbn Abdüsselâm, İzzüddîn. (2000). *el-Kavâ'idü'l-kübrâ el-mevsûm bi kavâ'idü'l-ahkâm fi mesâlihü'l-enâm* (N.K. Hammad & O. C. Zamiriyye, thk.). (C.1-2). Dımaşk: Daru'l-Kalem.
- İbn Aşûr, Muhammed Tahir. (2001). *Makasidü's-şeriatü'l-İslâmiyye*. Ürdün: Daru'n-Nefais.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed. (1967-1969). *el-Muhallâ* (C.1-15). Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyyetu'l-Arabiyye.
- İbn Nuceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim. (1980). "Risâle fi'l-harâc". *Resailü İbn Nuceym* içinde (Halil el-Meys thk.). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin. (2004). *el-İstihrac li-ahkâmi'l-harac* (İyâd b. Abdillatîf thk.). Beyrut: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed. (1975). *Bidâyetü'l-Müctehid* (C. 1-2). Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Hadîse.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. (1381/1961). *Mecmû'u fetâvâ* (C. 1-37). (Abdurrahman en-Necdi Asimi, thk.). Riyad: Metabiu'r-Riyad.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. (1403/1983). *el-Hisbe fi'l-İslâm* (Seyyid b. Muhammed, thk.). Riyad: Vakfullah Teâla.
- İbnu'l-Uhuvve, Ziyaüddin Muhammed. (2001). *Mealimü'l-kurbe fi ahkâmi'l-hisbe* (İbrahim Şemseddin, thk.). Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Kallek, Cengiz. (2006). "Narh". *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 387-389). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kallek, Cengiz. (2010) "Şeyzerî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 107-109). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kallek, Cengiz. (2015). *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kara, İsmail. (2010). "“Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15 (28), 1-67.
- Karadâğî, A. Muhyiddin. (2018) *İslâm İktisadına Giriş*. (Abdullah Kahraman, Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Karakoç, Sezai. (2015). *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Karaman, Hayrettin. (1978). *Mukayeseli İslâm Hukuku* (C.1-3). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Kerekî, Ebü'l-Hasen Nüreddîn Alî. (1413/1995). "Katı'atü'l-lecâc fi tahkiki hilli'l-harâc". *el-Harâciyyat* içinde. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.

- Khan, M. Akram. (2017). *İslâm İktisadına Giriş*. (Gökhan Umut, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Khan, M. Ekrem. (2018). *İslâm İktisadının Meseleleri*. (Sercan Karadoğan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Köksal, A. Cüneyd., & Dönmez, İ. Kâfi. (2012). “Usûl-i Fıkıh”. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 201-210). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Mayhudi, Mohd. (2019). “Bütüncül bir Sosyal Bilim Olarak İslâm İktisadı”. *Kızılkaya N. (Ed.), İslâm İktisadı Metodolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri içinde* (ss. 117-159). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Mevdudi, Ebu'l Ala. (2016). *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*. Abdullah Yusufoglu (Ed.). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Orman, Sabri. (1999). “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, *Divân: İlmî Araştırmalar*, 6 (1), 9-48.
- Orman, Sabri. (2014). *İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özel, Ahmet. (2002). “Kinânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 33-34). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özel, Ahmet. (2014). *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları.
- Rahbî, Abdulaziz b. Muhammed el-Hanefi. (1973). *Fıkhu'l-müluk ve miftahi'r-ritac el-mürsad ala hizane kitabi'l-harac*. (C. 1-2). (Ahmed Abir Kebisi, thk.). Bağdad: İhyau't-Turasi'l-Arabi.
- Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl. (2009). *el-Mebsût*, C. 1-30. Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye.
- Siddîki, M. Nejatullah. (1998). “İslâm İktisat Düşünce Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bir Tahlili” (Ömer Açıkgöz, Çev.). *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 11(3-4), 220-235.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. (1417/1996). *es-Siyer ve 'l-harâc ve 'l-uşr min kitabi'l-Asl el-ma'rûf bi'l-Mebsût* (Mecid Huduri, thk.). Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye.
- Tabakoğlu, Ahmet. (2013). *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yeniçeri, Celal. (1980). *İslâm İktisadının Esasları*. İstanbul: Şamil Yayınevi.